

DR. PHD. JAKOBI ÁKOS*
**Térkategóriák és egyenlőtlenségek az információs társadalmi
átalakulás korában**

Abstract

There are more and more practical experiences confirming that processes affecting spatial differences are altering in certain elements in the information age. By the appearance of the new innovations of information and communication technologies a transformation process has got started, which have changed our opinion on spatiality. From the complex system of interconnectedness the dimensions of digital divide, or the circumstances of inequalities of development and competitiveness can be traced out. Spatial categories went through significant changes in interpretation, which have influenced also regional competitiveness and inequalities. According to our experiences, inherited spatial differences may be repeated in the information age, however, the revaluation of the role of distance or place can put this question into a new light. The parallel existence of traditional and new inequalities is one of the most important phenomenon of the information age.

1. Bevezetés

A területi egyenlőtlenség az empirikus területi kutatásoknak a térbeliség általános fogalmához kötődő központi kategóriája. Leggyakrabban a nem azonosság, a különbözőség vagy a helyi sajátosság fogalmaihoz kapcsolódik, vagy azok helyett szerepel. Az egyenlőtlenség terminusának népszerűsége a társadalom területi kutatásában egyértelmű, s egyre inkább igaz ez az információs társadalom földrajzi vizsgálatában is, ahol ez a fogalom több tartalommal is megjelenik.

Egyértelműnek tűnik, hogy az információs társadalomban a területi egyenlőtlenségekre ható társadalmi-gazdasági vagy geográfiai tényezők a korábbi társadalomformák egyenlőtlenségi hatóelemeivel nem minden szempontból tekinthetők azonosnak. Az ezredforduló változó folyamatai átalakuló, sőt új tényezőket is felszínre hoztak, miközben persze itt-ott a hagyományos egyenlőtlenségi dimenziók is megmaradtak. Teoretikai szemszögből nézve következésképpen a területi egyenlőtlenségek befolyásoló tényezőit három csoportba sorolhatjuk: 1. hagyományos tényezők, amelyek a múltban és a jelenben is azonos módon hatottak a területi egyenlőtlenségek alakulására, 2. átalakuló tényezők, amelyek már a múltban is jelen voltak, hatásuk azonban jelenleg más, mint előzőleg, 3. új tényezők, amelyek korábban nem léteztek (vagy a területi egyenlőtlenségek alakulására nem voltak hatással), újabban azonban befolyásolják a térségi viszonyokat. Bár e fenti csoportok elhatárolása igen nehéz és nem mindig egyértelmű feladat, ezt a közelítésmódot figyelembe véve az információs társadalom területi differenciálól szerepének a korábbi időszak uralkodó folyamataitól való elhatárolása és az azokkal való összevetése lényegében megtehető.

* Adjunktus – Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális Tudományi Tanszék.

2. Változó egyenlőtlenségek az információs társadalomban

Az információs társadalom területi egyenlőtlenségeit meghatározó hatótényezők változó szerepének megítélését az elméleti kutatók leginkább a diffúziós modellek segítségével magyarázzák, főképpen abból kiindulva, hogy az egyenlőtlenségeket alapvetően az IKT eszközök adaptációja határozza meg. A társadalmi és a területi elterjedtség az idő függvényében egy elfektetett „S” alakú görbét ír le, mely attól függően, hogy fejlett vagy fejletlen, előnyös vagy hátrányos adottságú csoporttal van dolgunk, időben késleltetett rajzolatot mutat (Galáczy–Molnár 2003). A későbbi adaptáció okán egyes társadalmi csoportok (periférikus térségek) a többitől relatíve lemaradnak, ami társadalmi (és területi) egyenlőtlenségek formájában realizálódik. Az adaptációs folyamat különböző szakaszaiban az információs társadalom más és más egyenlőtlenségi típusaival szembesülhetünk. A kezdeti adaptációs szakaszban, amikor még csak kevesen használják az új IKT eszközöket, a hozzáférés szerint rajzolódik ki megosztottság, a nekirugaszkodás szakaszában a használók és a nem használók közötti különbségekről kell beszélnünk, míg a telítődés szakaszában a használat minőségéből fakadó, használó és használó közötti különbségekre esik a hangsúly (Molnár 2002).

A területi egyenlőtlenségi vizsgálatokban az IKT tényezők változó szerepét számszerűleg is meghatározhatjuk. Az 1. táblázat a vezetékes telefonok elterjedtségéből adódó egyenlőtlenségi változásokat mutatja 1992 és 2005 között (megyei szinten). Az eredmények az egyre többek számára hozzáférhetővé váló telekommunikációs eszköz mutatójának radikális és szignifikáns területi nivellálódását jelzik egészen 2001-ig, ami igazolni látszik a széles körű adaptáció egyenlőtlenségeket átértékelő szerepét.

1. táblázat. Az ezer lakosra jutó telefon fővonalak számának megyei szinten mért területi egyenlőtlenségei Magyarországon

Év	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Súlyozott relatív szórás	62,7	54,4	51,2	45,4	37,8	29,7	26,9
Év	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Súlyozott relatív szórás	24,4	22,4	21,3	23,5	23,4	22,7	23,2

Forrás: KSH T-STAR adatok alapján a szerző saját számítása

Érdeemes megfigyelni azonban azt is, hogy az ezredfordulót követő években a távbeszélő fővonalak száma alapján számított területi egyenlőtlenségek mértéke nem csökkent tovább, sőt esetenként növekedett is. A telítődési modellel leírt egyenlőtlenségi változások nem ezt jósolták. Esetünkben jobban illeszkedő modellnek tűnik az innovációs modellek azon változata, amely a régi innovációkat felváltó, vagy funkcionálisan helyettesítő új eszközök kifejlődése miatt az innovációs életciklusban a telítettség fázisa után hanyatlással is számol. Valójában a vezetékes távbeszélő eszközök esetében is ez a helyzet. A mobilkommunikációs eszközök, valamint a telefont felváltó egyéb, a hagyományostól eltérő technológiák (pl. ISDN, VoIP) felbukkanása és terjedése új innovációs hullámok megjelenését eredményezte, továbbá azt is, hogy a telefon-ellátottság mutatóját innentől kezdve nem tekinthetjük ugyanolyan területi-társadalmi egyenlőtlenségi tényezőnek, mint amilyen az korábban volt.

Az egyenlőtlenségek változó jellege az információs társadalomban nemcsak a hatótényezők de a különféle egyenlőtlenségi dimenziók mentén is kirajzolódik. Nem is csak a mennyiség, a minőség vagy a szerkezet stb. dimenziójára kell itt gondolni, de az alapvető tércategóriák mentén külön-külön kirajzolódó eltérő egyenlőtlenségi karakterisztikákra is. Lényegében ezek a

szempontok lehetnek azok, amelyek az információs társadalom földrajzát megalapozzák, s ezek formálják meg azt a sajátosságot, ami alapján az információs társadalom térbelisége a hagyományos, nem információs társadalmi térbeliségtől különválasztható. A társadalmi-gazdasági változások tehát átértékelték a térkategóriák befolyásoló hatásait, melyek a 2. táblázatban összegezhetők. Ez a táblázat természetesen leegyszerűsítve és a legfontosabb sajátosságokat kiemelve sorolja fel az egyes egyenlőtlenségi helyzeteket külön kiemelve a hagyományos közelítésmód és az információs és kommunikációs technológiák okozta radikális változásokhoz illeszkedő utópisztikus elméletek egyenlőtlenségi értelmezéseit.

2. táblázat. A főbb térkategóriák egyenlőtlenségekben betöltött szerepe a hagyományos és az információs társadalomban

Egyenlőtlenséget meghatározó térkategóriák	Egyenlőtlenségekben betöltött szerep	
	a tradicionális (nem információs) társadalomban	az információs társadalomban
Hely	A helyek egyediek A hely minősége számít	Az egyediek helyek feloldódnak A hely önmagában nem számít A hozzáférési hely számít
Helyzet	A centrális és perifériális helyzet földrajzi és társadalmi értelemben is meghatározó	Az IKT koncentrálnak és dekoncentrálnak, hol centrumokat, hol perifériákat erősít
Határ (horizontális elemek)	A határ elválasztó szerepe az egyenlőtlenségek fenntartásában lényeges	A hagyományos határok feloldódnak, új társadalmi határok (gátak) rajzolódnak ki
Hierarchia (vertikális tagozódás)	A hierarchiában elfoglalt szerep lényeges a társadalomban	A hierarchiában elfoglalt szerep lényeges a társadalomban és a hálózatokban
Távolság	A fizikai és a társadalmi távolság szerepe egyaránt lényeges	A fizikai távolság szerepe csökken és áthidalható, a társadalmi távolság szerepe lényeges
Mozgás	A távolság és a mozgás módja együttesen fontos	Az áramlások, az azonnaliság és a mobilitás számítanak

3. Versenyképesség és megosztottság az információs korban

A digitális megosztottság (digital divide) vagy élesebb megfogalmazásban a digitális szakadék (digital gap) az információs társadalom elemzőinek megkülönböztető fogalma arra, hogy kifejezzék, milyen sajátos egyenlőtlenségekről kell beszélnünk ebben a környezetben. A metaforikusan értelmezett digitális jelző természetesen nem a konkrét bináris jellegre, hanem általánosságban az új info-kommunikációs közegre utal. A digitális megosztottság jellemzői igen sokrétűek, melyek között csak egyik – bár fontos – elem a közvetlen területiség. A területi differenciák háttérben általános társadalmi különbségek (is) állnak, úgy mint a népesség jövedelem, iskolázottság, nem vagy kor szerinti összetétele stb. Itt kell megjegyeznünk, hogy a digitális megosztottság kumulatív módon erősíti fel a meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket, tehát számos vonásában nem csak az információs társadalomban felbukkanó jelenségről van szó. Az OECD definíciója szerint a digitális megosztottság fő jellemzője a hozzáférés különbözősége, ami az egyének, a háztartások, a gazdasági és a földrajzi területek között létezik, és amelyet különböző társadalmi-gazdasági változók határoznak meg. Az információs társadalom területi-társadalmi egyenlőtlenségeiben az adott (lokális) társadalom humán „kapacitása”, adaptációs készsége, innovativitása, mozgósítható tudása és anyagi tőkéje a meghatározó, amelyek differenciálják a hozzáférés különböző lehetőségeit.

A megosztottság alapvonásaként a társadalom a kimaradók, passzívak és a hozzáférők, résztvevők csoportjaira oszlik, akik között – úgy tűnik – éles határok húzódnak. Az Internetből és az info-kommunikáció egyéb formáiból kimaradók hátrányai csak részben infrastrukturális eredetűek, nagyobb részt az érdeklődés, és a használati képességek hiánya okozza a különválást. Rigler András (2002) tanulmányának szellemes címét idézve, az ilyen helyeken „az információs társadalom kialakulása érdeklődés hiányában elmarad”. A kimaradás okai között találjuk továbbá például a technikai vagy az írásbeli analfabetizmust, illetve alulképzettséget is. Az információs eszközökhöz való hozzáférés, az ellátottság szintje, az eszközök minősége és mennyisége, az eszközökkel bánni tudás foka stb. szerint a társadalom bizonyos csoportjai addicionális előnyökhöz jutnak, míg mások hátrányokat halmoznak fel. A digitális megosztottság persze nemcsak duális tartalomban értelmezhető. A társadalom fragmentálódását, többszintű feldarabolódását tapasztaljuk a társadalmi hierarchiában elfoglalt státuszhoz kötődően is, sőt maga az információs társadalom is sajátos hierarchiákat hoz létre. A társadalmi csoportok között megkülönböztethetjük azokat, akik képesek kihasználni az információs hálózatok lehetőségeit, másodsorban azokat, akik kevésbé mozgékonyan ugyan, de használják a hálózati lehetőségeket, harmadsorban pedig azokat, akik egyáltalán nem kapcsolódnak a hálózatokba.

Mindezen fenti differenciák egyértelmű meghatározói a területi különbségeknek, a kirajzolódó térszerkezeti képek többnyire ezeket a társadalmi differenciákat tükrözik vissza. A nagy hatóerejű szociológiai tényezők mellett azonban erős geográfiai tartalmú motívumokkal is találkozhatunk. A digitális megosztottság többször hangoztatott hozzáférési dimenziója sok tekintetben a földrajzi alapokon nyugvó egyenlőtlenségek következményeként alakul. Az infrastruktúra térségi kiépítettsége, illetve a hálózati hozzáférési pontoktól való távolság a földrajzi értelemben periférikus területeken általában kedvezőtlenebb. Az elérhetőség tehát központi kategóriája az információs társadalom földrajzának. A perifériák esélyeit rontja továbbá, hogy a hálózati társadalom lelkét jelentő műszaki-technikai rendszerek telepítését a gazdaság törvényszerűségei (megéri – nem éri meg) határozzák meg, az infrastruktúra tehát önmagában is megosztja a társadalmat és a teret (Szarvák 2004). A centrum-periféria relációk a város-falu különbségekben is továbbélnek, sőt az egyenlőtlenségek a településhierarchia mentén is meghatározóak többek között annak következményeként, hogy az info-kommunikációs hálózatok csomópontjai főleg a városi terekben találhatóak, s a kapcsolódó tevékenységek és szolgáltatások sűrűsödése is ezekben a helyekben a legnagyobb.

Társadalomföldrajzi értelemben az információs és kommunikációs technológiák mérsékelhetik is a digitális megosztottságból fakadó különbségeket. A perifériák relatív felértékelődését eredményezhetik az IKT dekoncentrációs hatásai, illetve különösen a teleház illetve a távmunka lokális információs társadalom élénkítő lehetőségei.

A digitális megosztottság különböző dimenzióinak összegződéséeként ma Magyarországon a felnőtt lakosság körülbelül egyharmada számára mindennapi gyakorlattá vált az IKT eszközök elérése, míg körülbelül kétharmad úgy gondolja, számára semmi lényegeset, igényelt tevékenységet nem nyújt a digitális világ. Az Internet használók társadalmi összetétele lényegében nem változott az utóbbi években, a korábbi törésvonalak, amelyek első sorban a kor és az iskolai végzettség, a jövedelem illetve a településtípus mentén szerveződtek, továbbra is fennállnak.

Az információs társadalmi pozícióknak a versenyképesség és a fejlettség regionális különbségeinek alakításában érzékelhető jelentősége van, azaz önmagában új területi egyenlőtlenségi tényezőként is értelmezhető. A többnyire társadalmi tartalmú fejlettség és a jobbra gazdasági tartalmú versenyképesség területi egyenlőtlenségi vizsgálatai arra keresik a választ, hogy az új technológiák vajon reprodukálják-e a korábbi gazdasági térszerkezetet,

ráterősítenek-e az egyes régiók, térségek, települések közötti versenyképességi különbségekre, vagy új, a korábitól eltérő térszerkezetet hoznak létre. Már a kilencvenes évek elején is világos volt, hogy a fejlettségben érzékelhető eltérések részben az információs korszak kihívásaira adott eltérő válaszlépések következményei, de nem függetlenek az induló pozíciótól, a helyi gazdaság, az infrastruktúra vagy a társadalom állapotától, szerkezetétől, adaptivitásától sem. Másrészt az évtized elején úgy vélték, hogy az Internet és az azzal járó kommunikációs forradalom felszabadítja a gazdaságot a földrajz béklyói alól, mivel az IKT termékek könnyen áthidalják a fizikai távolságot és legyőzik a földrajzi akadályokat. Az egyenlőtlenségek eltűnése helyett az IKT és a high-tech iparágak koncentrációja és a technológiai klaszterek kialakulása azonban éppen az ellenkezőjét mutatta. Ilyen esetekben ugyanis az IKT a korábban is előnyös helyzetben lévő régiók és nagyvárosok versenyképességének növekedéséhez járult hozzá, ami a korábbi egyenlőtlenségeket stabilizálta.

A nem alapok nélkül kiformalódó gazdasági versenyképességi különbségekben az öröklött egyenlőtlenségek mellett azonban egyértelmű új mechanizmusok is megjelentek. Az info-kommunikációs technológiák a világgazdasági folyamatokban átértékelték a munkaerő-piaci adottságokat a távmunka különböző megoldásaival, az adminisztratív munka más országokba való kihelyezésével (back office-ok létrehozásával) vagy egyszerűen az információs technológiák használatára épülő bér munka megoldásaival. Az új információ-alapú gazdaságban ezeket a térségeket, illetve ezeket az alkalmazottakat néha „periférikus dolgozóknak” is nevezik, szemben a fejlett munkaerőt foglalkoztató térségek „mag-munkásaival” (core labour force) (Farkas 2002). A periférikus területeken bér munkát végzők csak táv-rutinmunkát végeznek, és bár sokat használnak a modern technikát, mégis csak abban a helyzetben, hogy érdemben befolyásolni tudják a hálózati munkájukat (Mészáros 2003). Mindezek eredményeként egyes régiók a fejlesztés központjaivá válnak, mások viszont kimaradnak ebből a lehetőségből.

A fejlettség és a versenyképesség területi egyenlőtlenségei összességében ötvözetét mutatják a hagyományos és az új egyenlőtlenségi motívumoknak. Egyrészt erősödni látjuk a korábbi differenciákat, a város-falu, vagy a gazdag-szegény térségek közötti különbségeket a használati lehetőségek, a hozzáférés és az IKT-szolgáltatások koncentrálódása révén, másrészt viszont a távolság, vagy a hely szerepének átértékelődése következtében, az eddig elzárt területeken is elérhetővé váló technológiák révén enyhülni láthatjuk a differenciák jelentőségét. Kijelenthető tehát, hogy a hagyományos és az új egyenlőtlenségek párhuzama és egymásra épülése az információs társadalom lényegi jellemzője.

Irodalomjegyzék

- Farkas (2002): Információs- vagy tudástársadalom. Információs Társadalom Szakkönyvtár, Infonia Alapítvány – AULA Kiadó, Budapest, 184 p.
- Galács-Molnár (2003): A magyarországi információs egyenlőtlenségek. In: Dessewffy-Z. Karvalics (szerk.): Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe, Aula Kiadó, pp. 138–159.
- Mészáros (2003): Kibertér. A földrajzi tudás új dimenziói. Hispánia Kiadó, Szeged, 144 p.
- Molnár (2002): A digitális megosztottság értelmezési kerete. Információs Társadalom, 4., pp. 82–101.
- Rigler (2002): Az információs társadalom kialakulása érdeklődés hiányában elmarad. ITTK, Budapest. http://www.ittk.hu/docs/wip_rigler_infoelmarad.pdf
- Szarvák (2004): A digitális szakadék, mint új periféria-képző jelenség. Tér és Társadalom 3., pp. 57–75.